

Mrázek, Roman

Modus verbi v češtině z hlediska morfologie a syntaxe

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1968, vol. 17, iss. A16, pp. [25]-35

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100131>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ROMAN MRÁZEK

MODUS VERBI V ČEŠTINĚ Z HLEDISKA MORFOLOGIE A SYNTAXE

0.1 Kdežto literatura pojednávající o videch je značně bohatá, věnuje se problematice jiných slovesných kategorií pozornost nesrovnatelně menší. Málo zůstaly zatím zpracovány i slovesné mody (způsoby), zvláště máme-li na mysli pokusy o jejich osvětlení z hlediska strukturního.¹ Zároveň však není sporu o tom, že si modus verbi opravdu zaslouhuje být nově, strukturně zkoumán, protože zpřesnění pohledu na něj může mít přímý význam pro řešení mnoha širších otázek větné modalit a modálních výpovědních schémat vůbec.

0.2 Impulsem k úvahám, jejichž výsledek zde předkládám se zřetelem k synchronní soustavě českých slovesných modů, byla ta místa v učebnici skladby současné spisovné češtiny, kde se jejich autor M. Grepl průbojně pokouší formalizovat základní třídy vět co do obecně modálnosti, tj. kde komplexně vytyčuje relevantní formální distinktivní rysy vět oznamovacích, tázacích, rozkazovacích a práciích.² Právem při tom přihlíží nejen k charakteru příslušného slovesného modu, ale také k typu intonační kadence, popř. k znakům ještě dalším. Při vši záslužnosti jeho výzkumů se ovšem nabízí otázka, zda by v rovině nejvyššího zobecnění, při stanovení základních opozic, nemohly být některé věci týkající se modů interpretovány průzračněji, aby tím lépe vyvstaly do popředí opravdu podstatné rozlišovací znaky. Tak např. není zcela bezvadné, že je do schématu věty oznamovací a tázací dosazován jako konstitutivní modus indikativ (o. c., s. 16–17), ač s ním přece beze změny obecné komunikativní platnosti může alternovat také kondicionál. Dále je dosti sporné, zda je schéma práci věty vskutku vytvářeno (při stoupavě klesavé konkluzivní kadenci) spojením částice s kondicionálem nebo indikativem (s. 18); jsou přece početné práci věty obsahující také imperativ (sr. *Šťastně se vratte, Buď stále zdrav, Mějte se tu hezky*, atd.), a kromě toho lze pochybovat o tom, zda na úrovni syntaktické interpretace je vůbec vhodné segmentovat např. útvary typu *Abys toho později nelitoval, Ať se vám něco pěkného zdá* jakožto spojení částice *a-* s kondicionálem nebo částice *ať* s indikativem významového slovesa.

0.21 Řečeno souhrnně: záležitosti vysloveně charakteru syntaktického nelze vždy definovat pomocí aparátu úrovně formální morfologie. Podobně jako jinde vyvstává i v oblasti modálnosti určitý protiklad mezi kategoriemi formálně morfologickými a kategoriemi funkčními, tj. syntaktickými. Problematika syntaktické formy a syntaktických kategorií si zaslouhuje dalšího rozpracování, a předkládaná stať je míněna také jako skromý příspěvek k řešení jednoho jejího úseku.

0.3 Jiným účelem této staťi, koncipované v podstatě již začátkem r. 1966, je reagovat na výsledky vědeckého rokování o slovesných kategoriích, jež probíhalo ve Smolenicích koncem října r. 1966.³ Tam se celkově střetly v otázce slovesných modů dvě tendence: Na jedné straně někteří vystupovali v tom smyslu, že je radno pojímat modus v češtině a slovenštině formálně velmi úzce, omezovat sféru „imperativnosti“ pouze na situace předpokládající apel mluvčího přímo k přítomnému adresátu a nepokládat tedy např. útvary typu *ať píše* za specifický perifrastický imperativ; toto pojetí u nás programově svého času vznesl A. V. Isačenko⁴ a ozvalo se zvl. ve vystoupení M. Dokulila, G. Horáka, M. Komárka a H. Krížkové. Na druhé straně zde byla snaha vidět soustavu českých modů širě, i z hlediska jejich stránky funkční a z hlediska reálných výhod při syntaktickém popisu; toto pojetí navazovalo na dosavadní tradici české jazykovědy (Fr. Trávníčka, Vl. Šmilauera,

zčásti Fr. Kopečného a B. Havránka — Al. Jedličky), která mj. uznávala útvary typu *at píše* za tzv. opsaný imperativ,⁸ a bylo nejvyhroceněji formulováno v diskusním příspěvku autora přítomné stati (za částečné názorové solidarizace se strany ostatních brněnských syntaktiků, z jiných např. K. Svobody).

1. Budiž zdůrazněno hned v úvodě toto: ulpívat na hrubém morfologismu, redukovat např. oblast zádací modálnosti ve výrazové stránce samého slovesa pouze na přímý apel adresátovi v mluvnické 2. os., nevidět repertoár paradigmaticky stabilizovaných výrazových prostředků pohledem funkčním, syntaktickým a neuvědomovat si rozdíl mezi morfologickou a syntaktickou formou — znamená dopouštět se tvrdošijných simplifikací, které jsou překážkou moderního, strukturně orientovaného syntaktického výkladu. Nutno revidovat především názor na imperativ, prý inkompatibilní s volitivním sdělením vůči gramatické 3. osobě. Podstata celé volitivní modaloty nezáleží přece v tom, že mluvčí ukládá realizaci děje existujícímu přítomnému adresátu, nýbrž obecně v tom, že dává najevo svou vůli, aby byl realizován určitý děj, třebaš bezpodmětný, bez adresáta.

2. V naší jazykovědě upozornil na rozdíl mezi formou morfologickou a syntaktickou zvláště Fr. Kopečný.⁹ Opravdu je nutno rozlišovat mezi kategoriemi ryze morfologickými a kategoriemi funkčními, tj. syntaktickými. Zajisté např. útvar *kéž přijde* je na úrovni morfologické (tj. morfématicky stavební) spojením partikule *kéž* s indikativem prostého futura slovesa *přijíti*, avšak na úrovni syntaktické jde podle mého přesvědčení o specifickou integrální formu voluntativního modu, v češtině paradigmaticky zakotvenou. Teze, kterou tu předkládám, mohla by být formulována asi takto: je řada míst v gramatickém systému jazyka, kde rozlišování souvztažných kategorií, na jedné straně ryze formálně morfologických a na druhé straně funkčních (syntaktických), má svůj závažný metodologický význam. Jedno takové místo reprezentuje i kategorie slovesného modu. Rozvedeme tuto tezi trochu podrobněji.

2.1 Nejvýrazněji byla diferenciacce mezi kategoriemi morfologickými a syntaktickými zatím v teorii prosazena pouze na jediném úseku, totiž slovních druhů. Je všeobecně známo, že se morfologické a syntaktické slovní druhy od sebe zčásti liší a že se při výkladech ze skladby bez tzv. syntaktických (čili vlastně: funkčních) slovních druhů obejít prostě nelze. Nabízí se v této souvislosti předpoklad, že by i známé spory kolem tzv. „nového slovního druhu“ neboli kolem tzv. predikativ byly bývaly řešeny snadněji, kdyby si zúčastněné strany byly lépe vědomy jedné věci: na úrovni morfologické vskutku vykazuje ona sporná třída lexémů příznaky adverbii, ale na úrovni syntaktické je tu nesporná afinita s verbem, manifestující se v možnosti spojovat se se sponou; po této funkční stránce tedy vlastně slovesa i predikativa spadají do jedné společné třídy slov s primární (popřip. pouze potenciální) funkci predikativní. Z kategorie pádu lze namátkou uvést dva příklady nekoincidence mezi kategoriemi morfologickými a funkčními: Přechodná slovesa se pojí s funkčním akuzativem, a ten se realizuje buď skutečným morfologickým akuzativem nebo i sémanticky motivovaným genitivem (např. *podal mu čaj* // *čaje*); obdobně je tomu i v případě sémanticky motivovaného genitivu subjektového na místě nominativu (např. *nejsou peníze* // *není peněz*). Naskýtá se přímo takováto myšlenka: dosti sporů a těžkopádných definic by se patrně ušetřilo, kdyby se např. při vymezování kategorie grama-

tického subjektu prostě konstatovalo, že v úloze tohoto větného členu vystupuje vždy funkční nominativ substantiva (mj. tedy i morfologický infinitiv, neohebný slovní druh, celá věta atd.). Druhý příklad z oblasti kategorie pádu: v hovorové a nářeční češtině někdy zaujímá pozici funkčního vokativu morfologický nominativ (sr. *Anka, počkejte!*).

2.2 Kategorie slovesa vykazují mnoho případů rozdílnosti těchto kategorií na úrovni obou dílčích plánů gramatického systému. Zatím však tyto otázky zůstávaly celkem málo prozkoumány. Tak třeba pokud jde o kategorii osoby, jeví se v rovině funkční české paradigma už nikoli např. *píšu, píšeš, píše...*, nýbrž *píšu* (mluvčí), *píšeš* (adresát), *XY píše* (subjekt nutno konkretizovat); 1. + 2. os. stojí v protikladu k 3. os., přičemž kategorie čísla už je tu podřazena; vedle toho musíme brát v úvahu také syntaktickou kategorii ne-osoby, která je po čistě formální stránce rovna morfologické kategorii 3. os. sg. neutra (např. *prší, šlo se do divadla*). V rámci kategorie čísla plní funkci syntaktického singuláru např. zdvořilostní oslovovací formy při vykání a zastaralém (nebo nářečním) onikání. Kategorie času patrně skýtá případy nesouladu obou úrovní/zejména v konstrukcích s přezentem anticipacním (např. *Zítřej odjíždím do Bukurešti* — funkční futurum) a historickým (např. *Včera jdu po Václavském náměstí...* — funkční préteritum). Genus verbi by si při své interpretaci jistě ušetřil leckterý teoretický spor, kdybychom si zřetelněji uvědomovali např. tu prostou skutečnost, že reflexivní formy s komponentem *se* typu *píše se o tom, odpočívalo se* spadají svou morfologickou utvářeností nesporně do třídy tvarů pasivních, kdežto po stránce funkční už jsou naopak souvztažné s aktivem.⁷

3. Dostáváme se ke kategorii slovesného modu. Obecně možno vytyčit takovouto preambuli: proč by měla být právě ona vyloučena z pokusů o interpretaci z hlediska úrovně jednak morfologické a jednak syntaktické?⁸ Již v úvodě této stati bylo naznačeno, že by naopak onen dvojí pohled mohl být plodný při formalizaci nejobecnějších modálních schémat češtiny (a jiných jazyků). Hrozí tu ovšem jedno metodologické nebezpečí: nesmí se směřovat modalita samého slovesa s celkovou modální platností výpovědi. Posledně jmenovaná sféra je rozlehlejší než sám modus verbi, majíc vedle něho ještě výrazové prostředky další.

3.1 Analogie s exemplifikačně uvedenými i jinými fakty vcelku dává předpoklady pro to, aby také modus verbi byl na úrovni funkční nazírán co do svých dílčích kategorií v širším rozsahu tvarů než na úrovni čistě morfologické. Nebude zřejmě vyhnutí než uznat, že v systému českého spisovného jazyka musíme většímu počtu forem, byť analytických, přiznat charakter autonomních reprezentantů kategorie modu v rovině syntaktické, funkční. Tradičně se mluví o třech slovesných modech — indikativu, kondicionálu a imperativu. (Nehledíme-li ovšem k infinitivu, ten se jakožto „způsob neurčitý“ ze soustavy skutečných modů vlastně vymyká.) Chtěl bych zdůvodnit, že v oblasti volní modalit bude nutno soubor ustálivších se formálních designátorů (stále více se morfologizujících) vidět širší a že ve skutečnosti tzv. imperativ reprezentuje pouze jeden, i když nejvýznačnější, formální druh voluntativu, vedle formálních druhů jiných. Sr. synonymické konstrukce jako: *nezpozdi se!* // *ať se nezpozdíš!* // *aby ses nezpozdil!*, kde přímo sama intuice napovídá, že tu všude máme na úrovni slovesné funkční sémantiky konec konců co činit s jevem téhož řádu, jenom

vnitřně dále co do formy diferencovaným. Jiným cílem dalších výkladů je pak pokus o postižení vzájemných korelací, do nichž slovesné mody v dnešní češtině strukturně vstupují.

3.2 Podobně jako v jiných úsecích jazykového systému vynořuje se nejprve zásadní otázka po relevantních distinktivních rysech, podle nichž je daný fragment systému uspořádán a může být klasifikován. I když nakonec nepopíráme, že české slovesné mody jsou v nejvyšší instanci pouze tři, soudíme, že také zde se dají průkazně vytyčit základní privativní opozice binární. Primárním třídícím kritériem se nám jeví příznak voluntativnosti. Jako podřazené kritérium pak vystupuje příznak reálnosti.

4. Rozvedeme podrobněji nejdříve opozici prvně jmenovanou. Soubor formálních prostředků, které příznakově vyjadřují voluntativní zaměřenost slovesného obsahu, považujeme za představitele širě chápaného jednoho modu, který se může nazývat prostě voluntativ (způsob „žádací“ nebo „dožadovací“).⁹ Jako člen silný, příznakový, v češtině vždy signalizuje volní zaměřenost mluvčího na uskutečnění děje.¹⁰ Naproti tomu mody nevoluntativní, jakožto členy slabé, nepříznakové, stojí k voluntativu v poměru privativním. Patří k nim indikativ a kondicionál. Pomocí obou lze vyjádřit děje žádané pouze fakultativně, příležitostně, sr. *ani se nehněš!* (= ani se nehnil); takový indikativ pak ovšem supluje funkční voluntativ.

4.1 Nazíráme-li další klasifikaci z hlediska formálního, rozpadá se voluntativ v češtině do dvou tříd: voluntativ prostý a složený. Prostý voluntativ je vlastně tradiční imperativ, zahrnuje jenom tři tvary, totiž exkluzív (*pracuj, pracujte*) a inkluzív (*pracujme*). Složený voluntativ se dá dělit podle toho, zda jako jeho komponent vystupuje indikativ či kondicionál. V prvním případě jde o voluntativ složený indikativně, a to jednak s komponentem *at* nebo *necht* (*at přijde, necht přijde*, zastar., dial. *bodejť || bodejž přijde*), jednak s komponentem *kěž* (*kěž přijde, kež přišel* — se zřením k tomu možno u voluntativu s *kěž* rozeznávat formy prezentní a préteritální). V druhém případě máme voluntativ složený kondicionálově, a to jednak opět s *kěž* (*kěž by přišel, kež by byl přišel*, zastar., dial. obdobně s *bodejť || bodejž* — prezentní nebo préteritální) nebo s *aby* (*aby přišel*).

4.2 Zatímco se útvary s partikulemi *at*, *necht* v českém mluvnictví (a obdobně i jinde) mnohdy pokládají (a to z dobrých důvodů) za „opsaný imperativ“ a útvary složené s *kěž* se někdy hodnotí jako deziderativ,¹¹ tj. jako specifická analytická paralela optativu některých jazyků, představuje nezvyklé novum námi doporučeného pojetí to, že by se k funkčnímu voluntativu měly zahrnovat ještě útvary s elementem *aby*. Tento postup zdůvodníme níže.

4.3 Předem však se sluší podtrhnout, že nás nesmí znepokojit, je-li zde okruh voluntativních výrazových prostředků českých pojmán ve větším rozsahu než dosud. Nutno přece vidět, že ze synchronního hlediska už tu vesměs běží nikoli pouze o jevy řádu lexikálně morfologického (tj. nikoli o „částici“ spojenou s indikativem nebo kondicionálem), nýbrž o útvary více či méně stabilizované, paradigmaticizované z hlediska funkčního, a proto i podléhající určité morfologizaci. A i kdyby paradigmaticnost plná nebyla, nemohlo by to sloužit jako argument proti integrální gramatické povaze těchto analytických tvarů, vždyť např. sám prostý voluntativ (čili imperativ) není rovněž plně paradigmaticizován; neužívá se ho od všech osob.

4.31 V obecné češtině a v některých dialektech pozorujeme tendenci likvidovat kondicionálně složené voluntativy a prosadit důsledně analytické tvary složené indikativně; sr. *aby (j)sem přišel, aby jste přišel*. Tato tendence patrně zasáhne dříve nebo později i spisovný jazyk. Projevuje se obdobně také u celého kondicionálu, sr. *přišel by (j)sem, kdyby jste to věděl*.¹²

4.4 Pro skutečnost, že je přesnější v rovině syntaktické hodnotit spojení s *aby* jako jeden druh voluntativu, než jako částici *a-* + kondicionál, mluví několik závažných argumentů:

(a) Zejména padá na váhu, že se těchto analytických forem užívá dosti hojně i v samostatných, nesouvětných výpovědích (rozhodně více, než se doposud soudívá), při tom plně paradigmaticizovaně co do kategorie osoby a všude s invariantní sémantikou modálně zaměřenostní čili voluntativně příznakovou.

Sr. typové případy užití nejprve v 1. os. obou čísel: *abych pravdu řekl; abych nelhal; abych neklel, nezapomněl...; abych snad přiložil; abych navázal (na předchozí); abych nezabloudil; abych ti nenasekal!; ne abych to zase našel neuklízeno; tak abychom už šli; abychom na něho počkali, ne?; abychom pomalu myslili na zimu; jen abychom se z toho dostalil; on si sedí a já abych dřel (a my abychom dřeli)*. V 2. os. obou čísel se ukazují nejpříznačnějšími alternace s prostým voluntativem (= imperativem), ale také jiné případy nejsou vzácné: *abys přišel včas! (= přijď včas!); ne abys na to zapomněl (= nezapomeň na to); ty abys do toho nemluvil; abys věděl...; abys toho nelitoval!; tak aby ses šťastně vrátil!; (on si sedí) a ty abys dřel; abyste na to nezapomněli!; abyste vy do toho nemluvili; abyste se šťastně vrátili!; abyste už raději šli*. Tvary 3. os. se uplatňují ponejvíce ve větách pracích, řídicími jinde: *aby nepřišel pozdě || ne aby přišel pozdě (= ať nepříjde pozdě); aby už byly prázdniny!; ne aby to ztratili; (vy si tu sedíte) a oni aby pracovali za vás; oni aby si zase něco nevymysleli*.

b) Pro interpretaci útvarů s *aby* jako specifického designátoru voluntativního modu v rovině funkční mluví nepřímou ještě tato okolnost: pokládá-li se v hypotaktickém souvětí užití komponent *aby* už funkčně za spojku *sui generis*, není logické najednou při nezávislém užití provádět rozklad na částici *a-* + kondicionál. Naopak přirozeně se nabízí rozkládat opět na komponent *aby* + *x*; *k* souvětímu fungování v. ještě níže § 8.

(c) Konečně proti přiřazování útvarů s *aby* ke kondicionálu svědčí celkové paradigmatické vztahy všech modálních forem v jejich invariantních významech, jakož i místo, které mezi nimi naše „sporná“ perifrastická forma zaujímá.

4.5 Pokud se týče složeného voluntativu s *ať*, existuje i zde potenciálně úplné funkční paradigma v kategorii osoby, včetně 1. os., na kterou se leckdy neprávem v teorii zapomíná. Sr. *ať se propadnu; ať visím; ať ztratím; ať tady padnu; ať to stihneme!; ať ztratíme*. Dále v 2. a 3. os. už frekvence autonomního užití podstatně vzrůstá, sr. běžné: *ať na to nezapomeneš; ať se šťastně vrátíte; ať počká; ať to dobře dopadne; ať prší; ať už je teplo!*¹³

4.6 Poměrně nejmenší vázanost na mluvnickou osobu vykazují útvary s komponentem *kěž*. Ty se mohou v jazykových projevech objevovat prakticky od kteréhokoli slovesa a v kterékoli osobě; sr. např. *kěž získám; kéž jsem získal; kéž bych získal; kéž bych byl získal*.

5. Z hlediska sémantického je celá oblast voluntativního modu v podrobnostech dosti diferencována. Každá z forem, majíc svůj obecný význam, realizuje ho v jistých kombinatorních významech, které se celkově seskupují

kolem dvou sémantických center: apelovosti (výzvoivosti) a optativnosti. Uvnitř centra výzvoivého se dá v případě potřeby rozeznávat detailněji zejména význam imperativní v užším smyslu (např. *odpověz; at už to neprovedeš*), vedle něho snad ještě exhortativ jakožto výraz výzvy, která není adresována 2. osobě (např. *abychom už šli; at počká*), volně se sem přimyká periferní význam děje vynuceného („obligativ“, např. *on odpočívá a já bych pracoval za něho*). Optativní sémantika v sobě zahrnuje podrobněji především vlastní jádro — optativ v užším smyslu, který může gradací přecházet až v deziderativ (např. *at se vám všechno daří; kěz bychom toho dosáhli!*), specifickou významovou jednotku představuje permissiv (děj dovolovaný, připouštěný, např. *at si dnes pospí, ale at / si / přší*).

5.1 Naznačená sémantická diferenciacce není ovšem jasně vyhraněná, ostatně není to ani důležité, vždyť běží pouze o pomocná označení, mnohem přesnější je užívat charakteristik podle znaků formálních. Obecněji lze celkem v rovině významové vystačit s dvěma pojmy: a) voluntativ významu imperativního, b) voluntativ významu optativního. Musíme mít také na paměti, že s výjimkou útvarů s *kěz*, sémanticky jednoznačně specifikovaných, vykazují ostatní voluntativní formy víceznačnost, funkční distribuce zde není důsledná, o konkrétní platnosti rozhoduje pouze kontext. Tak třeba prostý voluntativ může být výrazem rozkazu i přání (sr. *přepíš to* — rozkaz: *šťastně se vrať* — přání), složený voluntativ s *at* vystupuje dílem jako exhortativ (*at se mi slušně chová*), dílem jako optativ (*at se ti něco hezkého zdá*), dílem jako permissiv (*at si křičí*), polysémickou se jeví složená forma s *aby* — bývá exhortativem (*abychom na to nezapomněli*), optativem (*už bychom byli doma!*) nebo obligativem (*já bych za něho dřel*). Tento fakt je dalším důvodem pro to, *abychom* pro jednotlivé formální druhy voluntativu nefixovali raději žádná stabilní pojmenování řádu sémantického.

6. Přistoupíme k stručné charakteristice slovesných modů nevoluntativních. Patří k nim indikativ a kondicionál. Jejich společným znakem je bezpříznakovost vzhledem k voluntativnosti, kdežto znak rozdílný, který je v nižší instanci rozděluje, záleží v jejich nestejném vztahu ke kategorii reálnosti — nereálnosti. Indikativ vystupuje jako modus realis, jsa v tom směru bezpříznakový, naproti tomu kondicionál představuje modus příznakově non realis. Právě příznakové vyjadřování dějů pojímaných jako nikoli reálných má kondicionál společné s voluntativem. Odtud vyplývá jistá blízkost obou těchto modů, jakož i možnost, aby kondicionál někdy zastupoval voluntativ, zvláště v sémantické platnosti optativní.

6.1 Jinak o indikativu jakožto slovesném modu zcela bezpříznakovém (co do voluntativnosti i reálnosti) není nutno se zde zvláště šířit. Snad jen po stránce terminologické by bylo možno dodat, že kolize názvů věta oznamovací: způsob oznamovací poněkud vadí, jak na to správně upozornil K. Svoboda (Jazykovedný časopis 18, 1967, 1, s. 85). Bylo by možno ji odstranit dvojm. způsobem: a) buď název „způsob oznamovací“ ponechat, ale užívat pak označení „věta vypoovídací“; b) nebo naopak mluvit o „větě oznamovací“, a indikativ nazývat v češtině nějak jinak, např. „způsob jisticí“, podle vhodného doporučení K. Svobody.¹⁴

6.2 Kondicionál, viděno z hlediska syntaktické formy, člení se podobně jako voluntativ opět dílem na prostý, dílem na složený. Prostým kondicionálem míním tvary typu *pracoval bych, byl bych pracoval*, tedy co do času

prezntní nebo préteritální. Za složený kondicionál pokládám tvary typu *kdybych pracoval, kdybych byl pracoval*. Řečeno s použitím příslušného označení, jde tu o kondicionál složený s *kdyby*, opět buď prezntní nebo préteritální. Takovéto hodnocení posledně jmenovaného útvaru si vyžaduje zdůvodnění a objasnění.

6.21 Pro to, aby byl útvar typu *kdybych pracoval* hodnocen jako složený kondicionál, mluví především souvztažnost s tvary obsahujícími komponent *aby*, je toho logickým analogem. Dále. Při souvětém užití se komponent *kdyby* pokládá za spojku, proto při užití autonomním, nesouvětém, nabývá celý jakoby povahy částice, a nebylo by přirozené chtít segmentovat v podobě *kdy- + kondicionál*. Schopnost kondicionálu složeného s *kdyby* vystupovat v samostatných výpovědích se vůbec ukazuje jako velmi důležitá (to je právě rozdíl proti tvarům typu *jestliže by...*, které tuto schopnost nemají), třebaš není příliš široká. Větším dílem vyjadřuje sémantiku optativní, v hovorových projevech se tímto způsobem supluje složený voluntativ s *kěž*. Sr. *kdybychom už byli doma!; kdyby nepršelo!; kdybych tam byl nechodil!; kdybys raději mlčel; kdyby toho už nechal*.

6.22 Ostatně při nezvolací intonaci vyjadřují výpovědi toho druhu ne tak už děje s voluntativní zaměřeností, jako spíše děje prostě nějak podmíněné. Jsou to jakoby eliptická souvětí, s nevyslovenou apodozi; sr. *kdybych byl králem*. (— jednal bych tak a tak); *kdybychom získali zdatného pracovníka* (— byli bychom rádi, velmi by to pomohlo...); *inu ovšem, kdybych to byl býval tušil* (— nebyl bych to udělal); *kdyby všichni chlapi světa* (...byli podobní, se spojili, bylo by dobře). Právě vzhledem k tomu se ukazuje správné nekvalifikovat útvar s *kdyby* jako modus voluntativus, nýbrž jako kondicionál — význam podmíněnosti převažuje, kdežto význam voluntativní není konstantní, není příznakový, objevuje se pouze fakultativně, bezpříznakově, jsa signalizován intonačně. Naproti tomu útvary s *aby* vyjadřují modální zaměřenost voluntativní příznakově, za všech okolností, i tehdy, když se objevují v eliptickém souvětí; sr. (dělám něco a vysvětluji:) *abych se nemusel vracet*; pod. *aby se všem dobře žilo; abychom to měli po ruce*. Uvědomme si také, že pro interpretační odloučení forem s *aby* od forem s *kdyby* přes veškerou jejich funkční blízkost svědčí paradigmatické zapojení prvně jmenovaných do plánu výzvoového, sr. řadu: *nepadni || at nepadneš || abys nepadl; přijďte včas || at přijdete včas || abyste přišli včas* — nelze tu však substituovat kondicionálové kompozitum s *kdyby*.

7. Naše pojetí českých modů, jak bylo vyloženo, lze znázornit ve formě schématu. Ve směru horizontálním se v něm slovesné mody člení podle zásadního distinktivního rysu — příznaku voluntativnosti. Vertikálně pak je provedeno další třídění co do příznaku reálnosti.¹⁵ Jedno pole přirozeně zůstává při tom prázdné, poněvadž mody příznakově voluntativní nemohou mít platnost reálnou. Viz str. 32.

7.1 Zdá se, že prázdné pole může být příležitostně a nesystémově přece jen za plněno, vlivem transpozice, a to tehdy, když má být vyjádřen děj sice teprve žádaný, ale pojímaný už jako zcela reálný, dovršený. Význam už nastalé realizace děje spolupomáhá signalizovat kategorie času, totiž indikativ préterita. V češtině nacházíme pouze zbytky takových transpozic, sr. *zdrávi došil; vzal do řas; sedla si* (= sedni si); *počkal počkal*. Některé jiné slovanské jazyky mají zde zastoupení hojnější, sr. zvláště známý srch. typ *živeo!* („at žije“), též ukr. *zdorov buv* („bud' zdrav“).

Schematické znásornění struktury českých modů

realis (bezpříznakový)	non realis (příznakový)	
∅	voluntativ prostý = imperativ voluntativ složený: indikativně: s <i>ať</i> , <i>nechť</i> s <i>kéž</i> — indik. prez. — indik. přét. kondicionálově: s <i>kéž</i> — kond. prez. — kond. přét. s <i>aby</i>	voluntativus (příznakový)
indikativ	kondicionál prostý: prez. přét. kondicionál složený s <i>kdyby</i> : prez. přét.	non voluntativus (bezpříznakový)

7.2 Kromě toho je nutno mít na paměti, že jak v tomto prázdném poli, tak také v ostatních polích dochází k funkční interakci s modálními prostředky lexikálními (modálními slovesy, adjektivy a predikativy). Výrazovou potřebu dějů voluntativně zaměřených, podávaných však formou konstatace, oznámení, řešíme užitím opisů s *musím*, *mám*, *nutno*, *relze*, *hodlám*, *chci*, *přeji si* atd.; sr. *musíš spěchat* (= spěchej!); *měl bys počkat* (= počkej); *nutno podotknout* (= podotkněme); *přeji si stihnout* (= kéž bych stihl). Vzájemná souvztažnost modálních prostředků mluvnicky kategoriálních (tj. slovesných modů samých) s prostředky lexikálními a intonačně kadenčními, jejich možná kombinace a kompenzace dotváří strukturální tkáň modalitní oblasti jazykového systému nynější češtiny. A právě zde pozorujeme v slovanských jazycích vedle shod i mnohé zajímavé typové zvláštnosti a rozdíly.

8. Přijmeme-li tedy stanovisko, že v současné struktuře českých slovesných modů mají na úrovni funkční své místo i tvary typu *ať* || *nechť přijde*, *kéž přijde*, *kéž přišel*, *kéž by (byl) přišel*, *aby přišel*, *kdyby (byl) přišel*, *musíme* v souladu s tím správně interpretovat také souvětne užití typu: *Vzkázal jsem mu*, *ať přijde* || *aby přišel*; *Bylo by dobře*, *kdyby přišel*.¹⁶ Striktně vzato zde máme spojení asyndetická. Ovšem komponenty složeného voluntativu, resp. složeného kondicionálu, *ať*, *aby*, *kdyby*, na úrovni syntaktické nabývají funkce spojek, tj. mezivětného usouvztažňovacího hypotaktického indikátoru. Není to ostatně nic ojedinělého: v souvětne hypotaxi stačí jazyku vždy pouze jeden základní signál usouvztažnění, i když nespecializovaný, pouze funkční.

Ve spojení typu *Nevím, přijde-li včas* zastává slovice *-li*, nesporně morfologická částice, syntakticky rovněž zajisté funkci spojky, stejně lze mluvit o funkční spojce *zda, zdali* (*Nevím, zda přijde včas*); konec konců v závislých otázkách doplňovacích nabývá charakteru syndetického signálu vlastně samo interrogativum (např. *Nevím, proč nepřišel*). O tendenci hovorové češtiny činit z komponentů *aby, kdyby* skutečné spojky, nijak se „neměnicí“ k rozlišování kategorie osoby přidáváním žádného morfému (pozůstatku to aoristu), není snad nutno se podrobněji šířit; sr. **Vzkázal jsem vám, aby jste mi to poslal*; **Kdyby jsem to věděl, nebyl by jsem to udělal*.

9. Na závěr by bylo možno ve smyslu předchozích výkladů podat poněkud upravené Greplovo nastínění základních výpovědních schémat modálních. Půjde vlastně o strukturní zjednodušení, plastičtější tím snad vyniknou distinktivní rysy vskutku relevantní. Pro věty oznamovací a tázací se ukazuje takovým společným relevantním rysem nepřítomnost funkčního voluntativního modu, spolu s určitým typem kadence. Není už v nejvyšší instanci podstatné, zda se nevoluntativní modus realizuje indikativem nebo kondicionálem, to je záležitost nižšího řádu na ose reálnostní. Naproti tomu základní schéma vět žádacích (zde na rozdíl od Grepla podřizujeme spojení varianty vybízejí a přací v jednu nadřazenou modální kategorii) je charakterizováno především přítomností toho kterého funkčního voluntativu, opět s určitým typem kadence. Distinktivní úloha intonace se tu uplatňuje jako faktor méně důsažný (třebas nikoli nedůležitý); je tomu tak proto, že voluntativní mody jsou dvojnásob příznakové — jak co do volní zaměřenosti, tak co do reálnosti —, a v souvislosti s tím jim připadá dominující podíl jakožto konstitutivních prvků žádacích vět.

POZNÁMKY

- ¹ Z významnější literatury o českých, resp. slovanských modech buďtež uvedena — kromě příslušných míst v syntetických gramatikách — zejména tato díla: Vl. Smilauer, *Slovesný způsob*, sb. Druhé hovory o českém jazyce, Praha 1947, s. 166—183; J. Haller, *Poznámky k českému kondicionálu*, LF 72, 1948, s. 97—106; M. Dokulil, *Vyjadřování modálnosti v současné češtině se zvláštním zřetelem k systému slovesných způsobů* (netištěná disertace), Praha 1952; G. Bech, *Zur Syntax des tschechischen Konjunktivs mit einem Anhang über den russischen Konjunktiv*, Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 1951, 132 s. (rec. J. Kraus, Slovo a slovesnost 19, 1958, s. 309—311); J. Pressler, *Die Stufen des Voluntativen in der tschechischen Schriftsprache*, Diss. Münster 1955, 100 s.; H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen*. Bd. I., Wiesbaden 1957 (rec. A. Dostál, ZslPh 27, 1959, s. 222 n., L. Sadnik, Kratylos 4, 1959, s. 87 n., R. Stola, WslJb 1957/58, s. 187 n., J. Bauer, SPFFBU 1959, A7, 123—127, A. B. Pravdin, Voprosy jazykoznanija 1958, 1, s. 146 n., B. O. Unbegaun, RES 34, 1957, s. 209, A. Vaillant, ibid. s. 174); P. Garde, *Le conditionnel en vieux slave dans les propositions finales et complétives*, RES 38, 1961, s. 17—30; týž, *L'emploi du conditionnel et de la particule „by“ en russe*, Aix-en-Provence 1963 (rec. P. Šima, ČsR 10, 1965, s. 232 n.); týž, *Problèmes du conditionnel dans les langues slaves*, RES 41, 1964, s. 85—93; Zb. Gořab, *The Problem of Verbal Moods in Slavic Languages*, IJSLP 8, 1964, s. 1—36; A. Dostál, *Dva příspěvky ke zkoumání slovesa českého a ruského*, BŮRJL 9, 1965, s. 19—25.
- ² Sr. J. Bauer-M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, Praha 1965 (skripta), 2. vyd., s. 16—19. Sotva je možno pochybovat o svéprávné existenci několika nejobecnějších modálních větých schémat, byť i nazíraných jako deriváty z určitých modelů ryze gramatických v užším smyslu čili modelů „konstrukčních“.
- ³ Materiály tohoto jednání o slovesných kategoriích, včetně modu, obsahuje Jazykovedný časopis 18, 1967, 1, Bratislava, s. 3—102.

- ⁴ Sr. A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovačkim*, II, Bratislava 1960, s. 476—477.
- ⁵ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny*, II, Praha 1951, s. 1399; Vl. Šmilauer, op. cit., s. 168, 178; Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, 2. vyd., Praha 1962, s. 284; B. Havránek—Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1960, s. 222.
- ⁶ Fr. Kopečný, op. cit. v pozn. 5, s. 4 („Je tedy třeba formální příznaky brát v syntaxi šíře a neomezovat se jen na příznaky morfologické.“)
- ⁷ Při všech případech shora uváděných jsme si ovšem velmi dobře vědomi jedné věci: nelze směřovat příslušnost do té či oné funkční kategorie veskrze s jevy tzv. transpozice. Obě záležitosti třeba od sebe pečlivě odlišovat, s tím ovšem, že se cestou transpozice leckdy může určitý morfologický fakt dostat sekundárně do úlohy jiné kategorie syntaktické, funkční; např. v čes. konstrukci *Já to vědět dřív, tak jsem to neudělal* nastává transpozice infinitivu do úlohy funkčního kondicionálu (= kdybych to byl věděl).
- ⁸ Sr. také např. stanovisko M. Grepla („soustavu slovesných modů nelze... postihnout jen v rovině morfologické“, *Jazykovedný časopis* 18, 1967, 1, s. 88) a Fr. Kopečného („Ale tím spíše je problematické omezení formálních příznaků gramatické kategorie na příznaky jen morfologické (tj. s vynecháním ‚syntaktických‘)“, *ibid.* s. 93).
- ⁹ Přitom znovu podotýkáme, že modální platnost slovesného tvaru nelze ztotožňovat s modální platností celé výpovědi, to jsou dvě rozdílné záležitosti. Připomínáme to v souvislosti s možnou námitkou, jako by snad neoprávněně docházelo k nivelizaci způsobu „žádacích“ a vět žadacích.
- ¹⁰ Případy transpozice, které by korespondovaly např. s běžnými jevy současné ruštiny (Sr. A он возьмёт да и умри — A он з нічого ніч простё умрёл), čeština prakticky nezná. Tyto ruské případy nás nemusí nikterak vyvést z míry: morfologický imperativ vystupuje jakožto funkční (syntaktický) indikativ, takže stanovení schématu ruské oznamovací věty nemůže se strany slovesného modu působit potíže. K tomu sr. např. D. N. Šmelev, *Vneimperativnoje upotreblenje formy povelitel'nogo naklonenija v sovremennom russkom jazyke*, *Russkij jazyk v škole*, 1961, 5, s. 50—55.
- ¹¹ Sr. Vl. Šmilauer, *Druhé hovory o českém jazyce*, 1946, s. 178. — Na pohled velmi případný poukaz M. Grepla (*Jazykovedný časopis* 18, 1967, 1, s. 88) na to, že v útvarech s elementem *kěž* dochází k neutralizaci morfologického indikativu a kondicionálu (*Kěž to zjistíme!// Kěž bychom to zjistili!*), pozitivně komentovaný J. Bauerem (*ibid.* s. 91); ukazuje se při bližším zkoumání ne naprosto přesný: Indikativní a kondicionálová složka si totiž zachovávají své rozdílné invariantní významy a nejvýrazněji to vystupuje v préteritu. Věta *Kěž jsem to napsal správně!* vyjadřuje přání, které mohlo být skutečně realizováno, kdežto konstrukce *Kěž bych to byl napsal správně!* vlastně možnost realizace děje v minulosti už vylučuje.
- ¹² K této systémové souvztažnosti préterita a kondicionálu sr. strukturálně orientované úvahy M. Komárka, *Jazykovedný časopis* 18, 1967, 1, s. 91—92.
- ¹³ Jak však máme na takovéto neosobní konstrukce typu *at přší, at se už vyjasní!* aplikovat tezi vyslovenou A. V. Isačenkem (l. c. v pozn. 4) analogicky vzhledem k ruštině, že prý tu jde o to, aby 2. osoba vyřídila výzvu k ději nějaké osobě třetí?
- ¹⁴ Zmíněná názvoslovná kolize „věta oznamovací“: „způsob oznamovací“ také patrně přispěla k tomu, že se v materiálech smolenické diskuse ozvaly i hlasy, zda vlastně neexistuje také zvláštní způsob tázací (K. Svoboda, Fr. Kopečný, viz op. cit. s. 85, 93); lišil by se od indikativu pouze tázací intonací. Tento názor lze však sotva přijmout, zde už skutečně jde o modální habitus celé výpovědi, nejen pouhého slovesa.
- ¹⁵ M. Dökulil (*Jazykovedný časopis* 18, 1967, 1, s. 27, 29) soudí, že nereálnost není konstitutivním rysem imperativu, protože ojediněle může jít také o souhlas k ději, který se již realizuje. Lze však namítnout, že ta či ona situace v mimojazykové skutečnosti nemůže být pro podstatu invariantního významu této gramatické kategorie rozhodující — imperativem přece mluví vždy podává děj v tom smyslu, že má být realizován s perspektivou do futura, čili jako jev v okamžiku promluvy pouze směrem do budoucna představovaný, zatím ještě na realizaci „čekající“.
- ¹⁶ Po této stránce má vskutku H. Křížková pravdu (*Jazykovedný časopis* 18, 1967, 1, s. 83), že užití samostatné a souvětne nelze od sebe navzájem odtrhovat. Ovšem sama tato skutečnost nikterak nemůže sloužit jako argument proti celkovému širšímu pojetí českého voluntativu, námi doporučenému.

ГЛАГОЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ С УГЛА ЗРЕНИЯ МОРФОЛОГИИ И СИНТАКСИСА

В качестве исходной идеи выдвигается необходимость различать морфологическую и синтаксическую формы. В связи с этим отмечается важность учета того, что одни и те же грамматические категории могут не совпадать на морфологическом и функциональном (т. е. синтаксическом) уровнях. Синтаксическая форма, как правило, представляет собою нечто более широкое и, вместе с тем, менее монолитное, чем морфологическая форма.

Автор уверен, что в системе современного чешского языка именно с функциональной точки зрения следует признавать представителями трех основных наклонений (индикатива, кондиционала и волюнтатива) большее количество отдельных форм, чем это до сих пор делалось, особенно в сфере волеизъявления (волюнтативности).

Самым релевантным различительным признаком в структуре чешских наклонений считается признак волюнтативности. Маркированным членом здесь является т. н. волюнтатив, либо простой (= традиционный императив), либо сложный (состоящий из морфологической частицы + индикатива или кондиционала). К сложному волюнтативу автором относятся формы следующих типов: *ať // nechť přijde* (приблизительное соответствие в русском — „пусть он придет“), *kěz přijde, kěz přišel, kěz by přišel, kěz by byl přišel* (с одним недифференцированным русским эквивалентом „если бы он пришел!“), *aby přišel* (как будто „чтобы он пришел“).

К волюнтативно немаркированному полю наклонения относятся индикатив и кондиционал (условное наклонение). Различительным признаком между ними оказывается, в свою очередь, признак реальности: сильным членом (эксплицитно выраженная нереальность) выступает кондиционал, либо простой (напр. *přišel by, byl by přišel*), либо сложный (*kdyby přišel, kdyby byl přišel* — приблизительно „если бы он пришел“).

В заключение указывается, что намеченная трактовка намного облегчает синтаксическую формализацию основных схем высказывания по общей модальности: повествовательные и вопросительные предложения в чешском языке характеризуются обязательным отсутствием функционального волюнтативного наклонения, в то время как наличие последнего, напротив, и создает конститутивную черту побудительных и пожелательных предложений.

Versio auctoris

